

**MEDI AMBIENT, ESPAI, PAISATGE I LLOC.
UNA PERSPECTIVA DES DE LA GEOGRAFIA DEL GÈNERE**

M. Dolors Garcia Ramon

RESUM: *Medi ambient, espai, paisatge i lloc. Una perspectiva des de la geografia del gènere.*

Els conceptes de lloc, medi ambient i paisatge ofereixen possibilitats d'estudi molt interessants des de la perspectiva de la geografia del gènere, malgrat que en el nostre país no li han donat la importància que mereix. Si es vol canviar la relació que les dones tenen amb el medi ambient, el paisatge i els llocs, cal estudiar-los.

PARAULES CLAU: *Geografia del gènere, dona, medi ambient, lloc i paisatge.*

ABSTRACT: *Space, environment, landscape and place. A view from the Geography of Gender.*

Concepts like environment, landscape, and place, offer very interesting possibilities of study from the perspective of Geography of Gender. But in our country, we have not considered them on the way that they deserve, still. If we want to change the relationship that women have with the environment, the landscapes and the places, it is absolutely necessary to deepen on their study.

KEYWORDS: *Geography of Gender, women, environment, landscape and places.*

¹ Catedràtica de Geografia Humana. Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. 08193 Bellaterra

La geografia ha estat definida com aquella disciplina que estudia, per una part, la relació de la societat i el medi (tradicionalment s'havia consagrat l'expressió sexista «relació home-medi») i, per una altra, la localització dels fenòmens en l'espai. Així doncs, espai i medi (o medi *ambient*), com també altres conceptes íntimament relacionats amb aquests, com *paisatge i lloc*, són nocions clau i definitòries per a la geografia, a l'entorn de les quals ha girat el desenvolupament de la disciplina. *La geografia del gènere és, doncs, aquella que estudia les relacions entre la societat i el medi, tenint en compte l'estructura de gènere de la societat i les seves implicacions en l'espai, el medi ambient, el paisatge i els llocs.*

I. L'estudi del medi ambient

L'estudi del medi ambient des d'una perspectiva feminista és molt recent (MERCHANT, 1989; ROSSER, 1992; BRU, 1992; RODDA, 1992; AGARWAL, 1992), i actualment aquesta temàtica comença a atraure molta atenció en diverses disciplines (THE ECOLOGIST, 1992). La geografia tradicional havia posat molt èmfasi en l'estudi del que es denominava «el paper de l'home en la transformació del medi», tema al qual es va consagrar un dels simposis més significatius de la història de la disciplina: *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, EUA, publicat sota el mateix títol (THOMAS, 1956). Però, en els anys vuitanta, es va qüestionar aquest plantejament, i les geògrafes feministes britàniques van organitzar un simposi contrarèplica de l'anterior sobre el tema *Women's Role in Changing the Face of the Earth*, publicat sota aquest mateix títol (MOMSEN, 1984). Aquesta publicació marca l'inici de la perspectiva geogràfica feminista sobre l'estudi del medi ambient.

No cal insistir que en quasi totes les societats tradicionals les dones han tingut un paper crucial en la provisió d'aliments; fins i tot el conegut geògraf SAUER (1961) ha afirmat que les dones foren «les inventores» de l'agricultura, ja que elles foren les primeres administradores o gestores del medi ambient. Ara bé, la participació de la dona disminueix amb la intensificació de l'agricultura i amb el pas cap a una economia de mercat. Per tant, és en els països del Tercer Món on la dona avui en dia fa un paper crucial en la gestió i la conservació del medi ambient. Sobretot en les zones rurals, les dones són les responsables de la gestió i la utilització dels recursos naturals, l'aigua, els sòls, els boscs i l'energia, ja que són elles les que tenen la responsabilitat del manteniment de la família i de la casa (han d'anar a buscar la llenya, l'aigua, etc.), tal com es desprèn de l'excel·lent llibre *Women and the Environment in the Third World*, de DANKELMAN i DAVIDSON

(1988). Atesa la problemàtica actual del medi ambient a nivell mundial, les agències internacionals han pres posició en el tema (ONU-UNEP, IUCN, etc.) i algunes han fundat organitzacions específiques de dones —com la denominada Working Group on Women, Environment and Sustainable Development, IUNC, 1987. L'objectiu bàsic és la defensa d'un desenvolupament «sostenible», ja que les dones són, en general, les que solen perdre més amb el ritme de degradació ambiental actual. No és, doncs, estrany que les dones siguin les animadores de moviments com el Chipko a l'Índia, el qual va sorgir com una protesta per l'explotació comercial i voraç dels boscs dels vessants de l'Himàlaia, ja que causava un empitjorament de les condicions de vida diària de les dones, que són les que, per exemple, van a buscar la llenya, única font d'energia per a aquestes societats (BAGHI, 1987; AGARWAL, 1992).

És veritat que els estudis sobre dona i medi ambient s'han centrat sobretot en el Tercer Món; però és important assenyalar que en els països desenvolupats també la percepció i la utilització del medi ambient difereixen segons els gèneres, i que és un tema d'estudi que encara està per encetar. No obstant, ja s'han dut a terme alguns treballs pioners i s'han constatat aquestes diferències de gènere —i també d'edat— en la percepció del medi (GOLD i GOODEY, 1989). Per exemple, en un tema tan candent per al nostre país com és el problema dels abocadors industrials, s'ha començat a constatar (ALIO i BRU, 1991) que les dones han fet un paper molt destacat en les protestes populars en contra de la localització d'aquests en llocs perillosos per a la població. En realitat, ens trobem davant un fet molt semblant al que anteriorment assenyàvem per al Tercer Món, és a dir, que en relació amb la conservació i la gestió del medi ambient, les dones se senten més responsables que els homes, a causa probablement, que són elles, normalment, les responsables de la família, de la casa i de la salut col·lectiva. Aquest camp ofereix moltes possibilitats d'estudi, ja que quasi tot està encara per fer. I és important assenyalar que el problema d'aconseguir un desenvolupament «sostenible» per a les pròximes generacions no tan sols es planteja al Tercer Món, sinó també als països desenvolupats, malgrat que les manifestacions siguin més subtils, encara que no per això menys greus.

II. L'estudi de l'espai

La geografia, en el context de les ciències socials, és la disciplina que té un caràcter més espacial. L'ús i la utilització quotidiana que fa de l'espai una societat repercuteix en l'organització d'aquest mateix espai. Cal doncs, analitzar les diferenciacions espacials que produeix aquesta utilització i, per tant,

la diferenciació en l'ús de l'espai segons els sexes: l'espai femení i l'espai masculí (GARCIA BALLESTEROS, 1986a, 1986b).

La perspectiva del gènere ha ajudat a tenir una comprensió més global de l'estructura i de la diferenciació espacial de la ciutat. Així doncs, les anàlisis tradicionals sobre l'espai urbà, sobretot les que tractaven sobre les classificacions homogènies de barris segons status social, s'han vist afectades per les noves aportacions de la geografia del gènere; PRATT & HANSON (1988) han demostrat que l'augment en l'ocupació de les dones ha introduït un factor d'heterogeneïtat dins dels barris anteriorment definits com a homogenis sobre la base exclusiva de l'estatus social dels homes, que és el que més fàcilment es troba a les estadístiques. És un resultat important, ja que l'existència de barris homogenis és un supòsit fonamental per a la teoria que assegura que els barris urbans fan una funció crucial en la reproducció social. La nordamericana NELSON (1986) ha arribat també a conclusions interessants per a la geografia urbana en relació amb la manera com el desenvolupament de «l'espai construït» de la ciutat està condicionat per qüestions de gènere; efectivament, en l'àrea de San Francisco, les *back offices* (oficines que no treballen directament amb el públic, financeres, etc.) tendeixen a situar-se a les zones suburbanes de classe mitjana i mitjana alta, on abunda una mà d'obra (femenina) relativament qualificada i amb unes restriccions espacials importants, a causa de les seves responsabilitats domèstiques.

Recentment s'han publicat dos llibres sobre geografia i espai urbà des d'una perspectiva feminista, un a França i l'altre a Anglaterra. El llibre de Jacqueline COUTRAS (1987) sobre *Des Villes Traditionnelles aux Nouvelles Banlieues: L'Espace Public au Féminin* estudia la vida quotidiana de les dones en el centre i la perifèria de París i intenta destacar la naturalesa dels llaços (funcionals, psicològics, ideològics) que determinen la relació que tenen les dones amb els espais públics que freqüenten habitualment. Al llibre *Women in Cities: Gender and the Urban Environment* (LITTLE et al., 1988) s'introdueixen temes molt innovadors, entre ells, el de la participació de les dones en la política dels espais urbans (BONDI & PEAKE, 1988), o el del comerç al detall en relació amb la classe social i la creació d'espais comercials molt segregats (BOWLBY, 1988).

Els treballs sobre desenvolupament regional i geografia industrial estan molt relacionats amb els de l'espai urbà i podrien destacar-se els de MACKENZIE i ROSE (1983) sobre el canvi industrial i l'economia domèstica a l'Anglaterra del segle XX, o els de HUDSON (1980) i McDOWELL i MASSEY (1984) sobre la reestructuració de l'espai industrial anglès a partir dels anys setanta. Resulta clar que al nord-est

d'Anglaterra les noves indústries s'han hagut de localitzar allà on hi havia reserves importants de mà d'obra femenina i altes taxes d'atur masculí—antigues àrees d'indústries pesades—; això subratlla l'interès de l'enfocament del gènere per a qualsevol estudi d'anàlisi global de tipus regional i espacial.

L'estudi de l'espai rural als països de capitalisme avançat des d'una perspectiva de gènere ha estat relativament marginat, malgrat algunes excepcions (LITTLE, 1988; GARCIA RAMON et al. 1988, 1992; SABATE, 1989; WHATMORE, 1989). És indubtable que la separació en les economies capitalistes dels espais físics on es duen a terme els processos de producció i de reproducció ha originat restriccions de tota mena per a la participació de la dona en el treball remunerat, degudes a les responsabilitats domèstiques tradicionals. A més, en aquesta forma d'organització de la societat i de la producció, el treball «domèstic» es converteix en treball «invisible», ja que el que compta com a treball «real» és sobretot el treball retribuït, i la producció de mercaderies és l'únic que es considera «productiu». Així doncs, es podria pensar que l'aportació femenina a l'activitat agrària no resultés infravalorada. Efectivament, en el treball agrícola (sobretot en l'explotació familiar) no hi ha separació espacial entre els processos productius i els reproductius. No obstant, tot sembla indicar que també en el món rural l'aportació femenina està en general subvalorada, i ho està encara més en les estadístiques oficials, com ho demostra SOLSONA per a Espanya (1989). HENSHALL-MOMSEN (1989) arriba a conclusions semblants per a Anglaterra, si bé amplia el seu marc d'anàlisi perquè inclou l'estudi d'alguns aspectes de l'experiència viscuda per les dones rurals i les seves peculiars dificultats per accedir a l'espai «públic».

Un tema d'estudi molt «espacial» de la geografia del gènere és el del viatge a la feina, és a dir, els desplaçaments de les dones—normalment dins la ciutat—per anar a la feina. El viatge a la feina representa una part molt important de la mobilitat urbana diària; les seves característiques depenen tant de les peculiaritats individuals de cada treballador o treballadora com de la distribució espacial de les activitats urbanes (residència, treball, oci, serveis). Distància recorreguda, temps invertit i mitjà de transport utilitzat en el desplaçament de la casa al lloc de treball varien clarament en funció del sexe. S'ha observat que les dones viatgen menys, fan desplaçaments de menor distància i utilitzen molt més els transports públics, i tot això s'ha pogut comprovar empíricament per a països i ciutats molt diferents (PICKUP, 1984; COUTRAS & FAGNANI, 1989; HANSON & HANSON, 1980; CLOS, 1987; DÍAZ, M. A., 1989). Però també és important constatar que no totes les dones segueixen les mateixes pautes;

així, per exemple, la classe social i el nombre de fills són elements diferenciadors molt importants (PRED i PALM, 1985), com també un alt nivell d'escolarització (FAGNANI, 1988).

III. L'estudi del paisatge i del lloc

Una bona part dels treballs sobre aquesta temàtica s'han dut a terme sota una òptica cultural-humanística, en particular a Amèrica del Nord. En aquests estudis es posa èmfasi en la diversitat cultural de les dones i en les diferents percepcions que tenen del paisatge, de l'espai i dels llocs; se suggereix —en part a partir del fet d'inspirar-se en la psicoanàlisi— que els canals de coneixement i aprehensió del paisatge i del medi per part de les dones són qualitativament diferents dels dels homes; també s'accentua en particular el paper que les experiències, els sentiments i les percepcions fan en tota l'anàlisi de la realitat geogràfica (RISI, 1986; GILBERT, 1987a). Els conceptes de lloc i d'identitat són bàsics en aquests treballs, i entre els seus objectius figura el d'estudiar com les dones s'identifiquen amb el lloc, què valoren en l'entorn, com expressen llurs sentiments respecte del lloc, quins tipus de llocs creen les dones i com poden configurar-se els llocs per prendre en consideració les dones (MONK, 1989).

Un treball molt significatiu en aquesta línia és el de HARRISON I BURGESS (1987) sobre el sentit del lloc a Londres entre dones de diferents ètnies i cultures. Les autores van organitzar petits grups de discussió periòdica en els quals s'examinava la diferent valoració del camp i dels espais oberts de la ciutat. En els sentiments de les dones asiàtiques, en parlar del camp, tenien importància els paisatges «socials» (llocs associats amb records d'àpats al camp i amb els paisatges humanitzats de llur infància), més que no els espais buits, més amenaçadors. En referir-se als espais oberts urbans, revelaven els seus temors d'assetjament sexual i racial als parcs, els carrers i els solars oberts i abandonats. Unes altres es lamentaven perquè els seus fills no tenien oportunitats de contacte estret i segur amb espais «salvatges» o «naturals». Altres assenyalaven que un disseny urbà diferent, més participatiu, juntament amb una major vigilància, convertiria aquests espais urbans oberts en llocs més desitjables per a elles. En canvi, les dones anglosaxones tenien una percepció dels espais oberts molt diferent. Per una part perquè pertanyien a classes socials més altes i llurs temors d'assetjament sexual no es deixaven sentir tant; per una altra part, perquè valoraven molt més l'espai urbà amb arbres, reflex del vell i conegut tòpic anglès dels camps verds i els paisatges bucòlics. De tot el que hem dit podem concloure que és evident que els planificadors urbans podrien incorporar als seus dissenys moltes d'aquestes

constatacions, si realment l'Administració promogué una planificació dels barris urbans amb més participació dels ciutadans i les ciutadanes.

L'estudi del paisatge és també fonamental en la geografia del gènere i, freqüentment, s'examina la diversitat de respostes i vivències experimentades per les dones segons la seva classe social, el grup ètnic al qual pertanyen i l'edat que tenen. S'han dut a terme treballs sobre paisatges molt diversos, i voldria destacar l'excel·lent treball de NORWOOD i MONK (1987), sobretot des d'una perspectiva metodològica i com a model possible per a treballs similars en el nostre país. El llibre tracta sobre el paisatge desèrtic del sud-oest dels EUA i planteja la qüestió de les relacions entre el sentit d'identitat de les dones (indioamericanes, *chicanas* i angloamericanes) i el paisatge d'un context multicultural. S'examina la manera com dones escriptores i artistes d'aquests tres diferents grups ètnics han trobat una font d'inspiració creativa i d'identitat en els paisatges del sud-oest americà al llarg del segle passat. Mostra que el paisatge ha tingut un paper força diferent per a dones que estaven ja arrelades a la regió, per a aquelles que han arribat com a forasteres i per a les que, després d'haver-ne estat desposseïdes —les *chicanas* i les indioamericanes—, tractaven de recuperar la seva veu i la seva tradició.

Des d'una perspectiva urbana també és molt interessant l'obra de la coneguda arquitecta nordamericana Dolores Hayden (d'origen *chicano*), que ha col·laborat des de fa algun temps amb geògrafes; HAYDEN (1982; 1987) ha passat de la investigació a l'acció encaminada a fer que les dones i la seva manera de ser siguin més visibles en els llocs públics. Observa que a Los Angeles, on treballa, les minories ètniques i les dones representen la majoria de la població, tant ara com en el passat, i malgrat això, únicament el 2,3% dels monuments històrics coneguts allà representen aquestes minories, i sols el 4% commemoren la dona. El 1982 va fundar una organització anomenada The Power of Place amb la finalitat de fer visible públicament el passat de la majoria. Aquest grup ha publicat un mapa i una guia turística de nou llocs importants i uns altres trenta de menor relleu que commemoren el treball productiu de les minories i de les dones; aquesta guia inclou des del lloc de residència de Bidy Mason, una comare negra del segle passat que va fundar la primera guarderia orfenat de la ciutat, fins als llocs on les obreres *chicanas* es van reunir per organitzar la vaga de les modistes el 1933. Per a cada lloc es fan suggeriments sobre altres formes de com podria ser interpretat per ajudar tothom a «reviure i recordar».

És interessant assenyalar que la geografia del gènere ha ampliat el tradicional concepte de paisatge geogràfic —tradicionalment el paisatge exterior—

per incorporar el paisatge d'àmbits interiors (FOLGUERA, 1982; PRATT, 1981), especialment el de la llar. L'estudi de Pratt sobre la decoració que les dones fan a les seves llars a dos barris de classe alta a Vancouver —un de força tradicional i l'altre integrat per gent socialment mòbil d'origen cosmopolita— mostra com el primer d'aquests grups «heretà» els seus gusts sobre decoració interior de la família i les amistats, incorporà a les seves llars mobles familiars heretats i recorregué als serveis dels mateixos interioristes que eren identificats com a part del seu propi món social. En general, creaven ambients que s'ajustaven a una tradició comunitària. En contrast, el segon grup contemplava la seva llar com un lloc o un espai on podia expressar la seva individualitat, i així experimentava amb diferents estils, adquiria objectes que tenien significat per-

sonal, i recorrien amb menys freqüència a interioristes. En definitiva, aquest tipus d'estudis i treballs ens mostren com les dones creen paisatges interiors i expressen d'aquesta manera un sentit personal i d'identitat.

En definitiva, cal insistir que els conceptes d'espai, medi ambient, paisatge i lloc ofereixen possibilitats molt interessants d'estudi des d'una perspectiva feminista. A més, són temes que ja s'han començat a encetar de forma sistemàtica en altres llocs i en altres tradicions acadèmiques, però als quals al nostre país encara no han donat la importància que mereixen. És important assenyalar que, si volem aprofundir —i potser canviar— la relació que les dones tenen amb l'espai, el medi ambient, els llocs i el paisatge, primer hem d'estudiar aquesta relació. Difícilment es pot canviar allò que no es coneix.

Bibliografia

Nota: s'inclouen les referències bibliogràfiques que apareixen al text i també altres que es consideren bàsiques per analitzar els conceptes de paisatge, lloc, espai i medi ambient.

- AGARWAL, B. (1992) «The Gender and Environment Debate: Lessons from India», *Feminist Studies*, 18 (1), pàgs. 119-158.
- ALIO, M. A., BRU, J. (1991) «L'esquerda ecològica: residus industrials i geografia humana», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 19-20.
- BAGHI, D. (1987) «Rural Energy and the Role of Women», a Momsen et al. (ed.) *Geography of Gender in the Third World*, Londres, Hutchinson, pàgs. 327-333.
- ANDREWS, H. F. (1978) «Journey to Work: Considerations in the Labor Force Participation of Married Women», *Regional Studies*, 12, pàgs. 11-20.
- ANTIPODE: A RADICAL JOURNAL OF GEOGRAPHY (1984) Worcester, Mass., 6 (3). Número monogràfic sobre «Women and Environment».
- BAGGULEY, P. et al. (1990) *Restructuring: Place, Class and Gender*, Sage Publications, London.
- BONDI, L. & PEAKE, L. (1988) «Gender and the City: Urban Politics Revisited», a LITTLE et al. (1988), pàgs. 21-40.
- BOWLBY, S., FOORD, J. & MACKENZIE, S. (1982) «Feminism and Geography», *Area*, 14 (1), pàgs. 19-25. Traduït al castellà a GARCIA RAMON, M. D. (ed.) (1985) *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*, Barcelona, Ariel, pàgs. 207-216.
- BOWLBY, S., FOORD, J. & McDOWELL, L. (1986) «The Place of Gender in Locality Studies», *Area*, 18 (4), pàgs. 327-331.
- BOWLBY, S. (1988) «From Corner Shop to Hypermarket: Women and Food Retailing», a LITTLE et al. (1988), pàgs. 61-83.
- BRU, J. (1992) «Medi ambient i equitat. La perspectiva del gènere», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22 (en premsa).
- BURGESS, J. et al. (1987) «The Double Bind: Asian Women's Experience in Public Open Space», Department of Geography, University College, London (mimeografiat).
- CAHIERS DE GEOGRAPHIE DE QUÉBEC (1987), 31 (83) Université de Laval, Québec. Número monogràfic sobre «Espaces et Femmes».
- COUTRAS, J. (1987) *Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues: l'espace public au féminin*, Paris, SEDES.
- COUTRAS, J. & FAGNANI, J. (1989) «Sexes et espace», *Espace, Populations et Société*, 1, Université de Lille, pàgs. 11-14.
- CLOS, I. (1987) «El viatge al treball a Barcelona i entorn», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 8-9, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 25-38.

- DANKELMAN, I. & DAVIDSON, J. (1988) *Women and Environment in the Third World*, London, Earthscan Publications y IUCN.
- DARKE, J. (1984) «Some recent writings on women and the environment: review essay», *Antipode*, 6 (3), pàgs. 67-70.
- DEATHERAGE-NEWSON, M. (1978) «Teaching women's role in changing the face of the earth: how and why», *Journal of Geography*, 77 (5), pàgs. 166-172.
- DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA (1989), 14, Universitat Autònoma de Barcelona. Número monogràfic sobre «Geografía y Género».
- DÍAZ, M. A. (1989) «Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 219-239.
- DURAN, M. A. (1991) «L'ús de l'espai urbà en la vida quotidiana», a San Martín, A. (ed.) *Públic/privat: Un debat obert*, Ajuntament de Gandia, Universitat de València, pàgs. 227-240.
- ESPACE, POPULATIONS ET SOCIÉTÉ (1989), 1, Université de Lille. Número monogràfic sobre «Sexe et espace».
- FAGNANI, J. (1988) «Trajets domicile-travail et modes de vie des mères actives», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 13-14, Barcelona, pàgs. 63-81.
- FOLGUERA, P. (1982) «La presión del espacio urbano sobre la actividad de la mujer: espacio interior y exterior», *Estudios Territoriales*, 5, Madrid, pàgs. 107-124.
- GARCIA BALLESTEROS, A. (1982) «El papel de la mujer en el desarrollo de la geografía», a DURAN, M. A. (ed.) (1982) *Liberación y utopía*, Madrid, Akal, pàgs. 119-141.
- (1986a) «¿Espacio masculino, espacio femenino? Notas para una aproximación geográfica al estudio del uso del espacio en la vida cotidiana», a GARCIA BALLESTEROS, A. (1986b), pàgs. 13-27.
- (ed.) (1986b) *El uso del espacio cotidiano*, Universitat Autònoma de Madrid.
- GARCIA RAMON, M. D. (1989) «Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 9, Madrid, pàgs. 27-48.
- GARCIA RAMON, M. D. & CÀNOVES, G. (1988) «El papel de la mujer en la explotación agraria familiar en Cataluña», *El Campo* (Banco de Bilbao), 107, pàgs. 54-58.
- (1989) «Femmes et activié agricole en Espagne», *Espace, Populations, Sociétés*, 1, Université de Lille, pàgs. 77-86.
- et al. (1992) «Farm Women, Gender Relations and Household Strategies in the Coast of Galicia», *Geoforum* (en premsa).
- GILBERT, A. (1987a) «La géographie pratiquée par les femmes: les Memoires et Thèses présentés dans les universités de langue française du Canada», *Canadian Geographer*, 31 (3), pàgs. 253-262.
- (1987b) «La géographie féministe et la science», *Cahiers de Géographie de Québec*, 30, Université de Laval, Quebec, pàgs. 287-291.
- GOLD, J. & GOODEY, B. (1989) «Environmental perception: the relationship with age», *Progress in Human Geography*, 13 (1), pàgs. 99-106.
- HANSON, S. & HANSON, P. (1980) «Travel-activity Patterns of Urban Residents: Dimensions and Relationships to Sociodemographic Characteristics», *Economic Geography*, 57 (4), pàgs. 291-299.
- HARRISON, D & BURGESS, J. (1986) «Recreation 2000: Views of the Country from the City», *Landscape Research*, 11 (2), pàgs. 19-24.
- HAYDEN, D. (1982) «What would a non-sexist city be like?», *Signs*, 3 (3), pàgs. 170-187.
- (1987) *The Power of Place. Los Angeles*. (Mapa i itinerari.) Los Angeles, The Power of Place.
- HENSHALL-MOMSEN, J. (1989) «Género y agricultura en Inglaterra», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, pàgs. 115-130.
- (1984) (ed.) *Woman's Role in Changing the Face of the Earth*, IBG Annual Conference, University of Durham.
- HUDSON, R. (1980) «Regional Development Policies and Female Employment», *Area*, 12 (3), pàgs. 229-234.
- KJELLBERG BELL, J. (1992) «Women, Environment and Urbanization in a Third World Context: a Guide to the Literature», *Women and Environments*, número de primavera, pàgs. 12-17.
- LITTLE, J. (1986) «Feminist Perspectives in Rural Geography», *Journal of Rural Studies*, 2 (1), Gran Bretanya, pàgs. 1-8.
- LITTLE, J., PEAKE, L. & RICHARDSON, P. (1988) *Women in Cities: Gender and the Urban Environment*, London, MacMillan Education.
- MACKENZIE, S. & ROSE, D. (1983) «Industrial Change, the Domestic Economy and Home Life», a ANDERSON, J. et al. *Redundant Spaces in Cities and Regions? Studies in Industrial Decline and Social Change*, London, Academic Press, pàgs. 155-200.
- (1986) «Women's Responses to Economic Restructuring: Changing Gender, Changing Space», a Hamilton et al. *The Politics of Diversity*, London, Verso, pàgs. 81-100.

- MAZEY, M. E. & LEE, D. (1983) *Her Space, Her Place: a Geography of Women*, Washington, DC. AAG Resources Publications in Geography.
- McDOWELL, L. & MASSEY, D. (1984) «A Woman's Place?», a MASSEY et al. (1984) *Geography Matters: a Reader*, Cambridge University Press and The Open University, pàgs. 128-147.
- (1989) «Women, Gender and the Organization of Space», a GREGORY, D. et al. (1989) *Horizons in Human Geography*, London, MacMillan, pàgs. 136-151.
- MERCHANT, C. (1980) *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco, Harper and Row.
- (1989) *Ecological Revolutions: Nature, Gender, and Science in New England*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- MOMSEN, J. & TOWNSEND, J. (1987) (eds.) *Geography of Gender in the Third World*, London, Hutchinson.
- MONK, J. & GARCIA RAMON, M. D. (1987) «Geografía feminista: una perspectiva internacional», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 10, pàgs. 147-157.
- MONK, J. & HANSON, S. (1989) «Temas de geografía feminista contemporánea», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 31-50.
- MONK, J. (1992) «Gender in the Landscape: Expressions of Power and Meaning», a Anderson, K. & Gale, F. (eds.) *Inventing Places: Studies in Cultural Geography*, Melbourne Longman/Cheshire, pàgs. 124-138.
- MURGATROYD, L. et al. (1985) *Localities, Class and Gender*, London, Pion.
- NELSON, K. (1986) «Labor Demand-Labor Supply, and the Suburbanization of Low-Wage Office Work», a SCOTT, A. & STORPER, (eds.) (1986), *Production, Work, Territory*, Boston, Allen and Unwin.
- NORWOOD, V. & MONK, J. (eds.) *The Desert is No Lady: Southwestern Landscapes in Women's Writing and Art*, New Haven, Yale University Press.
- PALM, R. & PRED, A. (1985) «Una perspectiva geogràfico-temporal de los problemas de desigualdad de las mujeres», traduït al castellà a GARCIA RAMON, M. D. (1985) *Teoría y método en la geografía anglosajona*, Barcelona, Ariel, pàgs. 107-136.
- PICKUP, L. (1984) «Women's Gender-Role and its Influence on their Travel Behaviour», *Built Environment*, 10 (1), pàgs. 61-68.
- PRATT, G. (1981) «The House as an Expression of Social Worlds», a DUNCAN, J. (ed.) *Housing and Identity: Cross-Cultural Perspectives*, London, Croom Helm.
- PRATT, G. & HANSON, S. (1988) «Gender, Class and Space», *Society and Space*, 6, pàgs. 15-35.
- RAVETZ, A. (1984) «The Home of Woman: A View from the Interior», *Built Environment*, 10 (1), pàgs. 8-17.
- RISI, C. (1986) «Géographie et féminisme: remarques liminaires», *Cahiers de Géographie de Québec*, 30 (79), pàgs. 77-82.
- ROCHELEAU, D. (1985) *Women, Environment and Development: a Question of Priorities for Sustainable Development*, Global Meeting on Environment and Development for NGOs, Nairobi, 4-8 de febrer de 1985.
- RODDA, A. (ed.) (1991) *Women and the Environment*, London and New Jersey, Zen Books Ltd.
- ROSSER, S. V. (1991) «Eco-feminism: Lessons for Feminism from Ecology», *Women's Studies International Forum*, 14 (3), pàgs. 143-151.
- SABATE, A. (1989) «Geografía y género en el medio rural: algunas líneas de análisis», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 131-147.
- SAUER, C. (1961) «Sedentary and mobile bents in early societies», a Sherwood, L. W. (ed.) *Social Life and Early Man*, Chicago, Aldina, pàgs. 256-266.
- SOLSONA, M. (1989) «El problema de la medición del trabajo de la mujer», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 149-169.
- THE ECOLOGIST (1992) vol. 22 (1). Número monogràfic sobre «Feminism, Nature and Development».
- THOMAS, W. L. (1956) *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Chicago, The University of Chicago Press.
- TOWNSEND, J. & MOMSEN, J. (1987) *Geography of Gender in the Third World*, London, Hutchinson.
- URBAN GEOGRAPHY (1988) 9 (2), EUA. Número monogràfic dedicat a l'estudi de les dones i la ciutat i editat per S. Hanson.
- WHATMORE, S. (1989) «Ciclo vital o patriarcado? Cambios en las divisiones del trabajo en la explotación agraria familiar», *Revista de Estudios Agro-sociales*, 147, pàg. 7-43.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (WGSG) (IBG) (1984) *Women and Geography*, London, Hutchinson & Exploration in Feminism Collective.
- YETT, C. (1984) «Women and their environment: a bibliography for research and teaching», *Environment Review*, 8, pàgs. 86-94.